

МИСЛИВСЬКІ ТАБУ, ПОВІР'Я І ПРИКМЕТИ (за матеріалами Західного Полісся)

Мисливський промисел, завжди пов'язаний з ризиком невдачі, базувався не тільки на доброму знанні навколишнього середовища, звичок і поведок дичини, а й супроводжувався великою кількістю різноманітних табу, повір'їв і прикмет, від яких, на думку мисливців, в значній мірі залежав успіх на полюванні. Етнограф-аматор І. Беньковський у кінці XIX ст. писав, що ні з одним із занять чи промислів не пов'язано стільки повір'їв та забобонів, як з мисливством. Їх існування дослідник пояснював тим, що полювання – одне з найдавніших занять. Разом з тим І. Беньковський наголошував, що мисливські повір'я і забобони ніде так не вкорінені, як на Поліссі¹.

Різноманітні табу, повір'я і прикмети супроводжували всі етапи мисливського промислу. Безліч магічних дій пов'язано із вибором мисливської зброї. Поліщуки вважали, що бувають "щасливі" і "нещасливі" стрільби. Тому, вибираючи рушницю, "Треба нажимати на ствол рукою, як долоня почервоніє, то стрельба добра"; "Долоню прикласти до дула, як кров набіжить, то добра"². Однак існують і протилежні повір'я: "... як купували зброю, то стволом душили в долонь. Якщо почервоніє, то зброя не дуже добра, тому що буде довго мучити здобич, а якщо побіліє, то відразу вбиватиме насмерть"³. Купивши рушницю, слід було тричі вистрелити з неї в повітря (в різні боки)⁴. Щоб нова рушниця добре стріляла, у день купівлі ще до заходу сонця мисливці намагались підстрелити птаха (в одних селах – свійського⁵, в інших – будь-якого, в третіх – обов'язково чорного крука) і його кров'ю помазати дуло або вистрелити у вужа чи гадюку: "Стріляти перший раз у вужа чи гадюку, то вже ружоко буде ятрити (убивати)"⁶.

До магічних дій з використанням вужа і гадюки зверталися і в тому випадку, коли рушниця "живила" (ранила), а не вбивала звіра, давала йому можливість вижити. Для виправлення зброї намагались заманити в неї живого вужа або просунути його хвоста і вистрелити. З цією ж метою вужа чи гадюку просто пропускали через дуло, стріляли в гадюку, змазували рушницю "якоюсь отравою з вужа". Після виконання всіх цих магічних дій стрільба, на думку мисливців, "не буде боятися вроків", "ніхто її не зіпсує", "буде стріляти, як змія", а всі "звіри вужом будуть лізти до мисливця"⁷. Названі магічні дії можна віднести до імітативної магії – подібне викликає подібне: "рушниця стрілятиме, як змія", "звіри вужом лізтимуть до мисливця" тощо.

Чимало магічних дій, спрямованих на "виправлення" мисливської зброї, передбачали використання "мертвої сили покійника", що також слід віднести до імітативної магії. Щоб рушниця не "живила", її замочували у воді, в якій мили померлого; натирали піском зі свіжої могили; клали рушницю під місток на дорозі або біля порога в церкві, щоб перенесли труну з покійником⁸. "Мертва сила покійника" при виконанні цих дій нібито мала передатися зброї, яка після цього вбиватиме звіра.

В основі окремих магічних дій лежала давня віра в очисну силу води і вогню – катартична магія (очищення обмиванням, підкурюванням тощо). Якщо рушниця погано стріляла, її перекидали через вогонь або присмалювали над полум'ям; загортали в ганчірку і клали у "стоячу воду"; посипали сіллю і мочили у воді; парили солоним окропом; несли до знахаря "промити водою". Побутувало і багато інших магічних дій, спрямованих на "виправлення" зброї: її брали між ноги і били віником; протягали між ногами; серце крука тричі перекидали через дуло; змазували рушницю кров'ю підстреленої сороки⁹.

З вірою в охоронну магію пов'язане використання мисливцями різноманітних амулетів, які мали відлякувати шкідливі магічні сили (наговори і вроки) від зброї – апотропеїчна магія. Найчастіше до рушниці прив'язували висушений язик вужа або шматок дерева, що росло "на відворот", тобто не на схід, як усі дерева, а на захід від сонця. У багатьох народів зі словом "захід" пов'язується уявлення про смерть¹⁰. Як амулет використовували гілку дерева, що рос-

ло при дорозі і яке завжди зачіпали возом, коли проїжджали мимо, вірячи, що звір не минатиме мисливця як віз не минав того дерева. Успіх мала принести тріска з сосни, в яку вдарив грим. Її потрібно було взяти обов'язково опівночі і підкласти під стрільбу, тоді рушниця битиме так прицільно, як блискавка в дерево. Амулетом для мисливців служив і "пергамент із заповідями, який євреї прибивали біля дверей у своїх будинках". Його потрібно було вкрасити і прив'язати до зброї¹¹. Очевидне пізнє походження цього повір'я, адже масове поселення євреїв на Волині припадає на другу половину XVI ст. Використання амулетів, на думку вчених, найбільш характерне для народів з переважаючою роллю мисливства і рибальства. Збереження амулетів на території Західного Полісся пояснюється великою роллю полювання в минулому.

Серед мисливців надзвичайно поширеною була віра в шкідливу магію – наговір, порчу, зурочення тощо. І. Беньковський в кінці XIX ст. писав: "За віруванням простого народу, є багато засобів, щоб зіпсувати стрільбу і найкращу рушницю зробити ні на що не здатною... Мисливець із такої зіпсованої стрільби буде, як і раніше, стріляти, але ніколи нічого не вб'є із неї: від дичини летітиме пір'я і шерсть, кров буде литися струмком, – і все–таки звір втече і мисливець його не візьме"¹². На думку С. Токарева, корені цієї віри дуже давні і беруть початок з міжплеменної ворожнечі¹³.

Деякі із магічних дій, направлених на "псування" мисливської зброї, близькі до найпростішого виду шкідливої магії – контактної, що передбачає перенесення магічної сили, в даному випадку "наведення порчі", через безпосередній контакт. Поліщуки вірили, що є люди–знахарі, які "щось таке знають", що варто їм тільки взяти зброю в руки, як вона зіпсується: "Є така рука, що візьме ружою і його попсоє і не буде бити"¹⁴. Тому ніколи не давали рушницю чужій людині, особливо незнайомій. Дуже поширена на Поліссі віра в людей із "поганим оком", які можуть "наврочити" мисливське спорядження. В таких випадках рекомендують "скрутити дулю" і вимовити магічні слова: "Суль тобі в гочи, а камінь тобі в груди"¹⁵. В с. Моквин Березнівського району рушницю, щоб ніхто не наврочив, "ставили в куток прицілом до землі"¹⁶. Якщо ж зброю все–таки вдалося комусь "наврочити", то її слід було підкурити волоссям тієї людини, яка "наврочила", або зіллям, "яке дав знахар"¹⁷ чи покласти для "виправлення" в "свинячий барліг"¹⁸. У с.Замшани Ратнівського району наврочену зброю "просили..., перепрошували"¹⁹.

Окремі магічні дії, направлені на "псування" зброї, можна віднести до парціальної (контагіозної, заразної) магії, яка передбачала спрямування магічної сили на предмети, що були в безпосередньому контакті з об'єктом, на який спрямовується дія, в даному випадку із мисливською зброєю. Для цього потрібно було знайти дріб, який вилетів із рушниці, загорнути його в ганчірку, покласти на дно річки, а зверху придушити каменем. Після цього рушниця ніколи не вбиватиме звіра. Для "наведення порчі" на зброю використовували предмети, які, за уявленнями народу, мали магічну силу: шматок "громобою" – дуба або іншого дерева, в яке вдарив грим. У с. Ратнів Луцького району "громобій" використовували для захисту зброї. Для цього "трисочку" "з сосни, куда грим вдарив", потрібно підкласти під "ствол" опівночі²⁰, що, на нашу думку, пов'язане з уявленнями про активізацію в цю пору "нечистої сили". Використання амулетів, на думку вчених, найбільш характерне для народів з переважаючою роллю мисливства і рибальства. Наприклад, комі–мисливці брали на промисел кігті та ікла ведмедя і рисі, а рибалки – череп щуки²¹. Збереження амулетів на території досліджуваного регіону пояснюється великою роллю полювання в минулому.

Віра в магічну силу слова зумовила побутування різноманітних замовлянь і наговорів – вербальної магії. Однак у другій половині XIX – на початку XX ст. мисливські замовляння зустрічалися дуже рідко. Дослідник української міфології В. Давидюк вважав, що загальна кількість замовлянь і не могла бути великою, оскільки давній магічний міф мав ритуальну форму²². П. Єфименко причину відносно незначного поширення замовлянь серед українського народу бачив у тому, що в Україні замовляння були майже виключно надбанням знахарів, які тримали їх у великій таємниці, передаючи своїм наступникам в усній формі. Тому доступ до цього виду творів був дуже затруднений²³. Про це ж писав І. Беньковський, який збирав мисливські повір'я на Західному Поліссі в кінці XIX ст.: "В селах Ковельського повіту... є мужики–мисливці, які користуються славою, що "знають до стрільби і полювання", але

скільки я їх не випитував..., жоден не сповістив нічого, всі навідріз відмовилися сказати мені що—небудь...¹²⁴.

На Поліссі була поширена віра в злу силу слова. Наговір (нашіптування) поліщуки вважали найуживанішим способом "порчі" мисливської зброї, йому найбільше вірили і найбільше боялися. Подекуди вірили, що для того, щоб наврочити зброю, варто її похвалити²⁵. Дослідники XIX ст. писали: "На думку селян, є "таке слово", яке достатньо вимовити, почувши постріл, і звір, по якому він був зроблений, втече"²⁶. Поліщуки вірили, що зброю зурочували "дуже заздрісні люди"²⁷.

Господарська магія, пов'язана з мисливським промислом, частково приурочувалася і до певних днів церковного календаря, що було результатом синкретизму — трансформації давніх язичницьких обрядодій під впливом християнської релігії. У Страсний четвер, який вважається днем очищення та оновлення, мисливці робили декілька пострілів зі своїх рушниць, надіючись на вдале полювання. Успішному промислові мали сприяти і магічні дії, виконані у Великодню ніч: мисливці виносили на двір свої "підштанники" і розвішували їх так, щоб було видно з вікна, вірячи, що "так зайця буде добре бачити"; клали стрільби під подушку, "щоб била без промаху". Під час всеношної служби, коли священник перший раз промовляв "Христос Воскрес!", замість відповіді "Воістину Воскрес!", мисливці тричі проказували: "А я стріляю!" і при цьому робили вигляд, що ціляться зі зброї²⁸.

Результатом синкретизму було перенесення окремих елементів давніх вірувань в язичницьких богів, що були покровителями певного виду трудової діяльності, на християнських угодників. Опікуном лісових звірів і покровителем мисливців в Україні вважається Михайло—архистратиг. Спеціальних мисливських обрядів, приурочених до цього дня, нами не зафіксовано: "... у нашій місцевості тільки святкували цей день як свято, старались нічого не робити"²⁹. У с. Любитів Ковельського району на Михайла мисливці ходили до церкви і ставили свічки перед образом покровителя³⁰. Разом з тим, поліщуки стверджують, що були такі дні (точно — не пригадують, які), коли "дозволялось полювати на різних тварин. Тоді вбивали тварин, яких, вважалось, ліс не приймає і виганяє їх мисливцям"³¹.

У великі церковні свята, як і в день Михайла—архистратига, мисливці не полювали — "щоб не проливати кров", "це вважалось великим гріхом", "це вважалось роботою". До таких свят передусім відносяться Різдво і Великдень та інші "рокові" свята. Не ходили на промисел на Євдокії та Благівісника — "остерігаються їх"; на Чесного Хреста — "бо гадюки збираються"³². Водночас існувало повір'я, що коли піти на полювання у велике свято — промисел буде вдалим, тому що "сатана гонить дичину на мисливця, щоб ще більше звабити його"³³.

Досить поширеним був звичай стріляти із рушниць у певні дні церковного календаря. У новорічну ніч стріляли вгору до сходу сонця, на Великдень робили кілька пострілів у повітря біля церкви, а на Стрітення "треба стріляти в громничну свічку, то будеш усіх звірів стріляти"³⁴ (хоча в більшості сіл це вважалось "великим гріхом, такого робити не наслідувався ніхто"³⁵). Щоб уберегти стрільби "від вроків", мисливці стріляли на Йордані під час освячення води. У зв'язку з польськими повстаннями середини XIX ст. уряд заборонив стріляти на Водохрещення. Проте пам'ять про цей звичай збереглася у приповідці "Стріляють, як на Йордані", яку вживають тоді, коли полювання було безрезультатним — багато стріляли, та нічого не вбили. Але й після скасування давнього звичаю мисливці таємно приносили свої рушници на Йордань і замочували в освяченій воді³⁶. В с. Мельники Шацького району ще пам'ятають, що мисливці "стріляли три рази на Водохрище, саме тоді, коли купали у воді хреста"³⁷. Значне поширення на території досліджуваного регіону, як і на Поділлі, мав звичай стріляти в "фігури" — хрести на роздоріжжі³⁸. У с. Жиричі Ратнівського району "стріляли в хрест на Великдень для того, щоб зброя відразу вбивала звіра"³⁹. За віруваннями поліщуків, мисливцеві, який піде на такий жадливий вчинок, на полюванні допомагатиме нечиста сила і гнатиме на нього дичину⁴⁰. М. Сумцов висловив припущення, що "повір'я про демонічне значення вдалої стрільби" прийшло до слов'ян (українців, чехів і поляків) від німців, в яких побував звичай стріляти в хрест на Велику п'ятницю⁴¹.

Ряд магічних дій, які виконували мисливці "проти вроків", для "зняття вроків" зі зброї і забезпечення успішного промислу, мають яскраве християнське забарвлення. Щоб рушницю не зурочили, до неї прив'язували шматочок проскури⁴². Щоб зняти "чари" зі зброї, "втирали

її рушником, на якому святити Паску⁴³; "покривали хресним знаменем", "викроплювали свяченою водою", "святити свяченою водою"⁴⁴. Коли рушниця "живила", її носили до церкви, щоб священик відправив службу⁴⁵ (в інших селах "носили до знахаря"⁴⁶), або підкурювали китицями хоругв. Приймаючи причастя в церкві, деякі мисливці намагалися виплюнути його в долоню, а потім набивали ним рушницю – щоб добре "свижила" (вбивала звіра)⁴⁷. Аналогічні дії з причастям були характерні для гуцулів, але, як зазначає В. Шухевич, відважитись на таке могли лише дуже грішні стрільці⁴⁸.

Полювання супроводжувалося і дотриманням певних табуїстичних застережень та заборон. Насамперед, це стосувалося тварин, на яких не можна полювати. Вважали гріхом вбивати "самку з потомством". Заборонялося полювати на "лелеку (приносить дітей), ластівку (приносить весну), ласку (захищає корів)"⁴⁹. У с. Грабова Шацького району вважали, що "лосі, ласки, лелеки, журавлі є священними, їх охороняє Бог", тому на них не полюють⁵⁰. Вбивство журавля, якого у с. Заболоття Ратнівського району вважали "символом печалі"⁵¹, як і лелеки, на Поліссі вважалося великим гріхом. В матеріалах В. Кравченка зустрічаємо розповідь про чоловіка, який вбив самку журавля. Не склалось після цього вчинку його життя. І сам "...ізгнунув, і хазяйство його пропало, й дитяті його щастя нема". Тому батьки змалечку повчали своїх дітей: "Як будете жить, то ніколи не вбивайте журавля, бо то тяжкий гріх, і той чоловік ніколи не розживеться, хто це зробить"⁵². Мешканка с. Жиричі Ратнівського району розповіла: "Мій дідусь одного разу пішов на полювання і застрілив журавля. Другий журавель, який залишився живий, цілий тиждень літав біля будинку і кургикав. Після цього він більше ніколи не стріляв у птахів"⁵³. Мисливцеві також не можна було стріляти в kota чи собаку, добивати прикладом пораненого звіра, позичати порох чи дріб. Якщо ж він все-таки змушений був позичити комусь боєприпаси, то міг зробити це лише після того, як сам вже щось вполював. При цьому їх потрібно було кинути на землю, щоб той, хто позичає, взяв сам, але не передавати з рук у руки. Перед виходом на полювання заборонялись інтимні стосунки з дружиною⁵⁴.

Мисливство – єдина галузь господарської діяльності, в якій не можна було бажати успіху і просити допомоги в Бога: "Не можна, оскільки Бог створив все живе"; "Допомоги у Бога не просили, тому що вони проливали кров невинних тварин"; "Не можна просити допомоги у Бога, тому що мисливець іде вбивати те все, що створив Бог"⁵⁵. Аналогічне табу характерне для німців, які вважали, що побажанням успіху відлякується щастя⁵⁶. Однак, очевидно, це табу пов'язане не зі "страхом відлякати щастя", зурочити успіх, а зі складнішими чинниками, зокрема, морально-етичними засадами українців, які вважали проливання крові (навіть тварин) "нечистою справою", а також християнськими настановами споживати "хліб і рибу". Стійке побутування табу на звертання до Бога в мисливстві, на нашу думку, має глибоке коріння і зумовлене дохристиянськими світоглядними уявленнями українців. Адже, згідно з давньоукраїнською міфологією, Велес навчив людей не вбивати, а випасати тварин, згармонізувавши відносини між світами людей і тварин.

Різноманітними прикметами і повір'ями були перейняті усі етапи мисливського промислу. Якщо мисливець пішов на полювання і забув вдома якусь річ (патрони, ніж тощо), а тим паче повернувся за нею⁵⁷ – "не пошихує", "упорожні прийдеш". Для забезпечення успіху мисливець перед виходом з дому мав сісти на лаву, а в с. Мала Осниця Маневицького району ще й торкнутися пальцями комина⁵⁸, що є відлунням давнього культу домашнього вогнища. Мисливець таким чином просив благословення цього домашнього божества.

На території досліджуваного регіону побутувало чимало прикмет вдалого і невдалого полювання. Успіх чекав того мисливця, який, збираючись на полювання, обніме або поцілує молоду дівчину, вщипне або потримає жінку за коліно. Досить поширеним був звичай класи мисливське спорядження перед порогом, щоб через нього переступали люди (в окремих випадках – саме жінка)⁵⁹. Така ознака вдалого полювання характерна і для Гуцульщини. У комі-мисливців жінці, навпаки, суворо заборонялося торкатися, а тим більше – переступати через знаряддя полювання⁶⁰. Подібне табування промислового спорядження характерне для народів з переважаючою роллю мисливства. Частково воно збереглося і на Західному Поліссі. Наприклад, у с. Замшани Ратнівського району вважали, що коли хтось переступив через рушницю, то полювання буде невдалим⁶¹. В окремих поліських селах вірили, що коли

жінка візьме в руки рушницю чи подивиться на неї, то "зіпсує" її, "не повезе на охоті"⁶². Подекуди до мисливської зброї не повинна була торкатися лише "нечиста жінка" (в тому числі вагітна, яка також вважалася "нечистою"), щоб не зіпсувати її⁶³.

Про успіх на промислі мисливці ворожили і за тим, хто переходить дорогу: якщо дівчина, а особливо, коли вона з повними відрами води, то буде вдача; "якщо перши по дорозі зустрінеться юнак" чи взагалі чоловік – теж на успішне полювання⁶⁴. "Якщо дорогу перейшов чоловік або першого побачив чоловіка – то на краще, жінку – на невдачу"⁶⁵. Поганою ознакою було, якщо дорогу перейшла "нечиста" жінка, жінка з порожніми відрами, кошиками, гладіш-ками тощо, або просто стара жінка – "баба"⁶⁶. Ці прикмети невдалого полювання характерні для всіх регіонів Західного Полісся, побутували вони і на Гуцульщині⁶⁷, що дає підстави зробити припущення про їх всеукраїнський характер. Поряд з тим, в окремих населених пунктах Західного Полісся були певні відмінності: коли жінка з "порожніми відрами перейде за пазуху (справа наліво), то недобре, а як з пазухи – то буде мило" (с. Ружин Турійського району); все залежить від того, яка жінка: "як добра, то буде добре" (с. Тинне Сарненського району). В ряді сіл вважали, що коли дорогу перейшла вагітна жінка, навіть якщо вона з порожніми відрами, – то добре: "повна перейшла, то повно й буде"⁶⁸. У с. Заболоття Ратнівського району вірили, що коли дорогу перейде молода жінка, то "везиме три рази підряд"⁶⁹. А от зустріч у лісі з маленькою тваринкою означала невдачу⁷⁰.

Ідучи на полювання, боялися зустрічі з котом, який віщував невдалий промисел. Якщо кіт все-таки перебігав дорогу рекомендували "за гудзика триматися", "триматися за два гудзики", взятися за гудзика і "перейти те місце"; тричі сплюнути через ліве плече, промовити: "Плюю, плюю три рази, щоб у мене не було ніякої зарази" і перехреститися⁷¹. В с. Боровне Ратнівського району вважали, що в такому випадку мисливець "щось вполює"⁷²; перекинути "ломаку" через слід; закрутити шапку назад; плюнути на kota і промовити: "Хай тобі буде нещастя, а мені щастя"⁷³; перейти на іншу дорогу, а тією вже не йти: "переходили на іншу дорогу, тією вже не йшли"⁷⁴. В с. Мельники Шацького району зустріч із котом трактували по-своєму: "Якщо кіт в пазуху – то погано, з пазухи – добре"⁷⁵.

Невдача здебільшого чекала мисливця, дорогу якому перебіг заєць – "бо без хвоста". "Щоб не брало нещастя" потрібно було викинути щось із кишені⁷⁶. Якщо дорогу перебіг вовк, – то добре, "бо з хвостом". Поліщуки так пояснюють цю прикмету: "куцохвости – то невдача, а хвостати – то вдача"⁷⁷. В окремих селах вірили, що зустріч із зайцем – на вдаль полювання⁷⁸. Б. Рибаків відзначає, що зустріч із зайцем слід розглядати як попередження: нещастя відбувається не тому, що заєць перебіг дорогу, а тому що людина знехтувала вищим знаком. Аналізуючи символіку зайця, дослідник наводить свідчення із "Галицького літопису" про існування "Заячого бога" – Диверикза, що був покровителем рослинного світу і без відома якого не можна було зламати жодної гілки⁷⁹. Отже, корені віри в цю прикмету пов'язані з дохристиянськими віруваннями наших предків.

Ще одна прикмета, на яку звертали уваги мисливці, – на яку ногу спіткнувся в лісі чи по дорозі до нього: на праву ногу – невдача, на ліву – успіх. Подекуди вважають, що немає значення на яку ногу спіткнувся – все одно "кепсько буде". В меншій мірі побутували і протилежні повір'я: "спотикнувся – небись щось побачу", "як мисливець впаде, – то значить, що йому щось впаде", "хто падає, той має"⁸⁰.

На Західному Поліссі побутували прикмети, які ґрунтувались на реально відмічених опосередкованих зв'язках: якщо застрелений кабан (або будь-який звір взагалі) висунув чи прикусив язика – до вечора ще один буде; якщо знайти в тілі вбитого звіра дріб і покласти його в новий патрон, – то ще заб'єш⁸¹. Окрему групу складають прикмети, не пов'язані безпосередньо з промисловими завданнями, але акумульовані спостереженнями над природою і тваринним світом: якщо кабан прикусив язика, то зима буде довга; якщо гуси летять високо – води буде багато, а низько – мало; якщо в гніздах птахів менше яєць, ніж звичайно, – рік буде неврожайним; качки прилетять добре вгодовані – весна буде довга й холодна. Частина прикмет пов'язана із днями церковного календаря. В них являлися не реальні відповідності в природі, а віра в магічну силу певної дати: на Івана Предтечі птахи повертаються з вирію і шукають собі місця для гнізд; на Благовіщення черногуз прилітає і ведмідь встає; на Воздвиження остання птиця відлітає у вирій та інші.

Одним із засобів закріплення і передачі інформації в мисливському промислі були приказки та прислів'я, в яких відображена ця сфера діяльності: "Хто пелює і рибачить, той хліб рідко бачить", "Риба і зайці заведуть у старці", "У стрільця дим густий та обід (живіт) пустий", "Стрілець птаха уб'є, а теля з'їсть", "Поки зайця вб'ють, то вола з'їдять", "На гвинтівку нічого звертати, коли не вмієш сам стріляти", "Стріляв у ворону, попав у корову"⁶².

Мисливські звичаї та обряди, повір'я і прикмети, за визначенням С. Токарева, складають особливу групу магічних дій⁶³ і свідчать про давність їх походження. Особлива стійкість мисливських вірувань зумовлена специфікою цієї галузі господарювання, яка завжди була пов'язана з ризиком невдачі.

¹Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – № 7. – Отд. 2. – С. 9.

²Повір'я мисливців Західного Полісся / Публ. Г. Аркушина // Дрєвляни: Збірник статей та матеріалів з історії та культури поліського краю. – Вип. 1. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – С. 186–193.

³Записала Нефедюк Н.С. від Буднік Юстини, 1929 р.н. у с. Заболоття Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Архів кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки [Далі – АКАД ВДУ]. – Ф. 1. – Од. зб. 47а. – Арк. 184–184а.

⁴Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38; Записав Бурнейко І.О. від Кунчика Пантелеймона Архиповича, 1914 р.н. у с. Підбереззя Горохівського району Волинської області в 2001 р. // Там само. – Од. зб. 14. – Арк. 45а; Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 49. – Арк. 190а.

⁵Записала Олійник Н.Г. від Олійник Тетяни Семенівни, 1952 р.н., у с. Боровне Камінь–Каширського району Волинської області у 2000 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 61.

⁶Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 187.

⁷Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 11; Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 187.

⁸Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 11.

⁹Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 187–188, 191–192.

¹⁰Данилюк А. Наша хата. – Луцьк, 1993. – С. 15.

¹¹Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 10, 11, 12.

¹²Там само. – С. 9–10.

¹³Токарев С.А. Религиозные верования восточно-славянских народов: XIX – нач. XX века. – М., 1957. – С. 134–135.

¹⁴Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 9.

¹⁵Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 191.

¹⁶Записав Зайко О.М. від Зайко Віри Павлівни, 1930 р.н. у с. Моквин Березнівського району Рівненської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 66. – Арк. 291.

¹⁷Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38.

¹⁸Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 11.

¹⁹Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 49. – Арк. 190а.

²⁰Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 10; Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 188.

²¹Конаков Н.Д. Коми охотники и рыболовы во второй половине XIX – начале XX в. – М., 1983. – С. 203.

²²Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997. – С. 221.

²³Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1874. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 11.

²⁴Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 10.

²⁵Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38.

²⁶Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 12–13.

²⁷Записала Олійник Н.Г. від Олійник Тетяни Семенівни, 1952 р.н., у с. Боровне Камінь–Каширського

- району Волинської області у 2000 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 61.
- ²⁸Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 12; Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 187–188.
- ²⁹Записала Дмитренко А.А. від Ющук Юхимії Семенівни, 1924 р.н. у с. Мельники Шацького району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 280.
- ³⁰Войтюк О.П. від Ксьондзи Ольги Єрофіївни, 1925 р.н. у с. Любитів Ковельського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 28. – Арк. 94.
- ³¹Записала Дмитренко А.А. від Німець Олени Микитівни, 1937 р.н. у с. Грабове Шацького району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 63. – Од. зб. 28. – Арк. 270.
- ³²Записала Ярощук А.П. від Костюк Ніни Василівни, 1925 р.н. у с. Бужани Горохівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 19; Записала Нефедюк Н.С. від Буднік Юстини, 1929 р.н. у с. Заболоття Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 47а. – Арк. 184а; Записала Клімова Т.М. від Корсак Любові Петрівни, 1947 р.н. у с. Заболоття Ратнівського району Волинської області у 2002 р. // Там само. – Од. зб. 48. – Арк. 185а; Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 186.
- ³³Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 14.
- ³⁴Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 188.
- ³⁵Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38.
- ³⁶Возняк М. Народний календар з Овруччини 50–х рр. ХІХ ст. в записі Михайла Пйотровського // Древліани: Збірник статей та матеріалів з історії та культури поліського краю. – Вип. 1. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – С. 334.
- ³⁷Записала Дмитренко А.А. від Ющук Юхимії Семенівни, 1924 р.н. у с. Мельники Шацького району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 279.
- ³⁸Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 14.
- ³⁹Записала Нефедюк Н.С. від Буднік Юстини, 1929 р.н. у с. Заболоття Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 47а. – Арк. 184–184а.
- ⁴⁰Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 14.
- ⁴¹Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. – К., 1890. – С. 392–393.
- ⁴²Записала Жук Л.Г. від Новосад Надії Михайлівни, 1939 р.н. у с. Терешківці Горохівського району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 52.
- ⁴³Записала Олійник Н.Г. від Олійник Тетяни Семенівни, 1952 р.н., у с. Боровне Камінь–Каширського району Волинської області у 2000 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 61.
- ⁴⁴Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38; Записав Бурнейко І.О. від Кунчика Пантелеймона Архиповича, 1914 р.н. у с. Підбереззя Горохівського району Волинської області в 2001 р. // Там само. – Од. зб. 14. – Арк. 45а; Записала Жук Л.Г. від Новосад Надії Михайлівни, 1939 р.н. у с. Терешківці Горохівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 15. – Арк. 52; Записала Кузло О.М. від Богдан Олексі Михайлівни, 1932 р.н. у с. Тулинь Дубровицького району Рівненської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 70. – Арк. 307.
- ⁴⁵Записала Жук Л.Г. від Новосад Надії Михайлівни, 1939 р.н. у с. Терешківці Горохівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 52.
- ⁴⁶Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 185а.
- ⁴⁷Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 192.
- ⁴⁸Шухевич В. Гуцульщина. – Т. II. – Львів, 1901. – С. 234.
- ⁴⁹Записав Бурнейко І.О. від Кунчика Пантелеймона Архиповича, 1914 р.н. у с. Підбереззя Горохівського району Волинської області в 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 46–46а.
- ⁵⁰Записала Дмитренко А.А. від Німець Олени Микитівни, 1937 р.н. у с. Грабове Шацького району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 63. – Од. зб. 28. – Арк. 270.
- ⁵¹Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 185а.
- ⁵²РФ ІМФЕ. – Ф. 15–3. – Од. зб. 145. – Арк. 37–38.
- ⁵³Записала Нефедюк Н.С. від Буднік Юстини, 1929 р.н. у с. Заболоття Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 47а. – Арк. 184а.
- ⁵⁴Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 191.
- ⁵⁵Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38;

- Записав Бурнейко І.О. від Кунчика Пантелеймона Архиповича, 1914 р.н. у с. Підбереззя Горохівського району Волинської області в 2001 р. // Там само. – Од. зб. 14. – Арк. 46а; Записала Олійник Н.Г. від Олійник Тетяни Семенівни, 1952 р.н., у с. Боровне Камінь–Каширського району Волинської області у 2000 р. // Там само. – Од. зб. 17. – Арк. 61.
- ⁵⁸Народи мира: Етнографические очерки. Народы Зарубежной Европы. – Т. 2. – М., 1965. – С. 782.
- ⁵⁷Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 49. – Арк. 190а.
- ⁵⁸Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 187, 188.
- ⁵⁹Там само. – С. 186–187.
- ⁶⁰Конаков Н.Д. Коми охотники и рыболовы во второй половине XIX – начале XX в. – С. 201–202.
- ⁶¹Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 49. – Арк. 190а.
- ⁶²Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38; Записала Жук Л.Г. від Новосад Надії Михайлівни, 1939 р.н. у с. Терешківці Горохівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 15. – Арк. 52; Записала Кузло О.М. від Богдан Олекси Михайлівни, 1932 р.н. у с. Тулинь Дубровицького району Рівненської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 70. – Арк. 307.
- ⁶³Записав Бурнейко І.О. від Кунчика Пантелеймона Архиповича, 1914 р.н. у с. Підбереззя Горохівського району Волинської області в 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 45а.
- ⁶⁴Записав Бурнейко І.О. від Кунчика Пантелеймона Архиповича, 1914 р.н. у с. Підбереззя Горохівського району Волинської області в 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 46; Записала Олійник Н.Г. від Олійник Тетяни Семенівни, 1952 р.н., с. Боровне Камінь–Каширського району Волинської області у 2000 р. // Там само. – Од. зб. 17. – Арк. 61; Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 49. – Арк. 191.
- ⁶⁵Записала Дмитренко А.А. від Ющук Юхимії Семенівни, 1924 р.н. у с. Мельники Шацького району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 280.
- ⁶⁶Записала Жук Л.Г. від Новосад Надії Михайлівни, 1939 р.н. у с. Терешківці Горохівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 52; Записала Олійник Н.Г. від Олійник Тетяни Семенівни, 1952 р.н., у с. Боровне Камінь–Каширського району Волинської області у 2000 р. // Там само. – Од. зб. 17. – Арк. 61; Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 49. – Арк. 191.
- ⁶⁷Шухевич В. Гуцульщина. – Т. II. – Львів, 1901. – С. 281.
- ⁶⁸Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 189.
- ⁶⁹Записала Клімова Т.М. від Корсак Любові Петрівни, 1947 р.н. у с. Заболоття Ратнівського району Волинської області у 2002 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 185.
- ⁷⁰Записала Дмитренко А.А. від Німець Олени Микитівни, 1937 р.н. у с. Грабове Шацького району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 63. – Арк. 270.
- ⁷¹Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38; Записала Жук Л.Г. від Новосад Надії Михайлівни, 1939 р.н. у с. Терешківці Горохівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 15. – Арк. 52–53; Записав Бондарук Р.О. від Назарук Олени Федорівни, 1931 р.н. у с. Замшани Ратнівського району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 49. – Арк. 191а.
- ⁷²Записала Олійник Н.Г. від Олійник Тетяни Семенівни, 1952 р.н., у с. Боровне Камінь–Каширського району Волинської області у 2000 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 61.
- ⁷³Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 190–191.
- ⁷⁴Записала Дмитренко А.А. від Німець Олени Микитівни, 1937 р.н. у с. Грабове Шацького району Волинської області у 2001 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 63. – Арк. 270; Записав Зайко О.М. від Зайко Віри Павлівни, 1930 р.н. у с. Моквин Березнівського району Рівненської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 66. – Арк. 291.
- ⁷⁵Записала Дмитренко А.А. від Ющук Юхимії Семенівни, 1924 р.н. у с. Мельники Шацького району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 280.
- ⁷⁶Записала Хом'як І.О. від Нарусевича Євгенія Володимировича, 1926 р.н. у с. Смолява Горохівського району Волинської області у 2002 р. // Там само. – Ф. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 38; Записала Дмитренко А.А. від Ющук Юхимії Семенівни, 1924 р.н. у с. Мельники Шацького району Волинської області у 2001 р. // Там само. – Од. зб. 64. – Арк. 280; Повір'я мисливців Західного

Полісся. – С. 190.

⁷⁷Польові матеріали. – Арк. 38, 46, 52–53, 61, 185, 191–191а, 270, 291; Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 189–191.

⁷⁸Записала Клімова Т.М. від Корсак Любові Петрівни, 1947 р.н. у с. Заболоття Ратнівського району Волинської області у 2002 р. // АКАД ВДУ. – Ф. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 185.

⁷⁹Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 717.

⁸⁰Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 189; Беньковский И. Поверья и суеверия, относящиеся к охоте. – С. 13.

⁸¹Повір'я мисливців Західного Полісся. – С. 193.

⁸²Приказки та прислів'я: Природа. Господарська діяльність людини. – К., 1989. – С. 232, 268–269, 271.

⁸³Токарев С.А. Религиозные верования восточно-славянских народов: XIX – нач. XX века. – С. 140.